

REVIEW OF RESEARCH

ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 3.8014 (UIF)
VOLUME - 6 | ISSUE - 10 | JULY - 2017

ग्रामीण पाणीपुरवठा व स्वच्छता विषयक योजना - एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

प्रा. प्रदीप दाजीबा पाटील

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री. छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय उमरगा, ता. उमरगा, जि. उम्मानाबाद.

❖ प्रस्तावना :

जगातील लोकसंख्याप्रधान देशांमध्ये भारताचा दुसरा क्रमांक लागतो. झापाट्याने वाढणाऱ्या लोकसंख्येचा मानवाच्या मुलभूत गरजांवर ही दुष्परिणाम होत असल्याचा दिसतो. अनधान्यांच्या टंचाईबरोबरच गंभीर पाणीटंचाईचा प्रश्नही गंभीर बनू लागला आहे. पिण्यासाठी शुद्ध व स्वच्छ पाण्यांचा पुरवठा करण्याचे आव्हान निर्माण होवू लागले आहे. अलिकडे पाण्यांसाठी विविध राज्या-राज्यांमध्ये संघर्ष निर्माण होवू लागले आहे. शासनाच्या पाणीपुरवठा व स्वच्छताविषयक कार्यक्रमांमध्ये गावपातळीवर पिण्यांचे स्वच्छ पाणीपुरवठा करण्यावर भर दिला गेल्याने त्याला महत्व प्राप्त झाल्याचे दिसून येते. त्यासाठी केंद्र व राज्य पुरस्कृत काही योजना राबविल्या जातात. त्याला जनतेचा प्रतिसाद आवश्यक मानला जातो. परंतु पाणीपुरवठा करणे ही केवळ सरकारचीच जबाबदारी आहे अशी लोकांची समजूत बनते तर काही राजकारणी व्यक्ती आपल्या राजकीय फायद्यासाठी निशुल्क पाणीपुरवठा करण्यावर भर देतात. त्यामुळे पाणीपुरवठ्यावर कोणतेच बंधन राहत नाही. त्यातून पाणी टंचाई व अस्वच्छतेचा प्रश्न गंभीर बनतो. पाण्यांच्या स्त्रोतावर कमालीचा ताण निर्माण होतो. भूजलपाणी साठ्यांचा अतिरिक्त पाणी उपसा होवू लागल्याने व दुसरीकडे पावसाच्या पाण्याचे संवर्धन व साठवणूक याकडे दुर्लक्ष होवू लागल्याने आज शाहरी भागाबरोबरच ग्रामीण भागाला पाणीपुरवठा करण्यामध्ये अनेक अडचणी निर्माण होत असल्याचे दिसते.

ग्रामीण समाजातील स्वच्छताविषयक आकडेवारीपण चितनीयच असल्याचे दिसते. भारतात 1986 पासून संपूर्ण स्वच्छता कार्यक्रम राबविला जातो. प्रत्येकांना घरकूल व स्वच्छतेच्या सुविधा पुरविण्यावर भार दिला गेला. 1999 पासून 'संपूर्ण स्वच्छता अभियान' राबवून त्यामध्ये 'हाणगणदारी मुक्त गाव' ही संकल्पना संपूर्ण देशभर राबविण्याचे ठरले. त्यानुसार प्रत्येक घरकुलासाठी शौचालय बांधून देणे, स्वच्छता व आरोग्यविषयक शालेय अभ्यासक्रम ठरविणे, सार्वजनिक शौलचालय उभारणे इत्यादीवर भर देण्यात आला. म्हणजे ग्रामीण पाणीपुरवठा व स्वच्छताविषयक योजनावर भर देवून ग्रामीण आरोग्यांचा दर्जा उंचावण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. तरी देखील त्याला अपेक्षित यश मिळत नाही. म्हणून प्रस्तूत शोधनिबंधामध्ये त्याचा समाजशास्त्रीय दृष्टीने अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

❖ शोधनिबंधाची उद्दिष्ट्ये :

- 1) ग्रामीण पाणीपुरवठा योजनेची माहिती जाणून घेणे.
- 2) ग्रामीण स्वच्छताविषयक योजनांची स्थिती समजून घेणे.

❖ गृहीतकृत्ये :

- 1) ग्रामीण पाणीपुरवठा योजनेची स्थिती चिंताजनक आहे.
- 2) ग्रामीण स्वच्छता विषयक योजनांमुळे जाणीवजागृती वाढली आहे.

❖ संशोधन पद्धती :

प्रस्तूत शोधनिबंधासाठी संशोधन पद्धतीचा अवलंब केलेला असून त्यासाठी संदर्भग्रंथ, कृमीक पुस्तके, वर्तमानपत्रे व इंटरनेटवरील उपलब्ध माहितीचा दुय्यम तथ्य म्हणून आधार घेवून शोधनिबंधाचे लेखन करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

❖ ग्रामीण पाणीपुरवठा योजना :

केंद्र व राज्य सरकारने पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून आजवर पिण्याच्या पाण्याबाबत अनेक धोरणात्मक निर्णय व कार्यक्रम जाहीर केले आहेत. त्यामध्ये प्रथमतः राष्ट्रीय पाणी पुरवठा व स्वच्छता कार्यक्रम 1951 ते 1956 या काळात राबविला गेला. परंतु काही मोजक्याच गावांना त्याचा लाभ मिळाला. ज्या गावांत तीव्र पाणीटंचाई आहे अशा गावाना मात्र त्याचा लाभ मिळाला नाही. परंतु पुढे चालून 1970 च्या दशकात अशा गावांसाठी 'दि अँकिसलरेटेड रुरल वॉटल सल्पाय प्रोग्रॅम' हा कार्यक्रम सुरु केला गेला. अशा अनेक गावांना पाणीपुरवठा करण्यासाठी केंद्र शासनाचे 100% अनुदान सुरु झाले. त्यामुळे 1981 पर्यंत 30.08% गावांना पाणीपुरवठा करण्यात यश आल्याचे दिसते. दरम्यान युनो ने 1981 ते 1991 हे दशक 'पेयजल व स्वच्छता दशक' हणून जाहीर केले. भारत सरकारनेही त्यावर भर देवून नविन स्वजलधारा कार्यक्रम देशभर लागू केला. परंतु या योजनाचे यश हे शास्वत पाणीपुरवठा व उपलब्ध पाण्यांचा दर्जा या दोन निकषावर अवलंबून आहे. जागतिक बँक व भारत सरकारने 1999 साली जाहीर केलेल्या अहवालानुसार 1950 च्या दशकात भारतात प्रतिवर्ष दरडांडे 5000 घन मिट्रपेक्षा अधिक पाणी उपलब्ध असायचे. आज हे प्रमाण 2000 घन मीटर पर्यंत खाली आले असून 2025 पर्यंत हे प्रमाण 1500 घन मिट्रपर्यंत घसरण्याची शक्यता आहे. त्याचबरोबर भौगोलिक असमानता, लहरी पाऊस, पाणी साठवण्याची समस्या व जलप्रदूषण या सर्वबाबीमुळे देखील ही समस्या भविष्यात अधिक गुंतागुंतीची बनू शकते.

पूर्वीच्या काळी पाण्याचा अधिक वापर सिंचनसोयीसाठी केला जात होता. परंतु नंतर प्रचंड लोकसंख्यावाढ, नागरीकरण, उद्योगाध्यातील वाढ यामुळे इतर क्षेत्रामध्येही पाण्यांची प्रचंड मागणी वाढली. ती यापुढेही वाढतच जाणार असे दिसते. तर दुसऱ्या बाजूला अनेक नद्या कोरड्या पडू लागल्यामुळे पाणीटंचाई तिक्रतेने जाणवत आहे. तसेच शासकीय स्तरावरून केलेल्या पाणीपुरवठ्यांच्या सुविधा देखील बोगस असल्याचे नियंत्रक व महालेखापरिक्षक अहवाल 2002 नुसार दिसून आले आहे. आजपर्यंत कोळ्यावधी रुपये खर्च करूनही जलशुद्धीकरण यंत्रणा कार्यरत नसल्यामुळे ग्रामीण भागात शुद्ध व स्वच्छ पाणीपुरवठा होत नसल्याचे दिसून येते.

ग्रामीण भागातील अनेक वाड्या, वस्त्या व तांड्यावर पाणीपुरवठा सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी कोळ्यावधी रुपये खर्च कले गेले तरीही तेथे भीषण पाणी टंचाईला लोकांना सामरे जावे लागत आहे. अनेक ठिकाणी पाणी स्त्रोत शोधून काढण्यासाठी वैज्ञानिक चाचणी न केल्यामुळे व शासकीय निधी वापराचे आवश्यक ते नियोजन न केल्यामुळे 19 राज्यांमधील 2371 योजना मध्येच बारगळल्या. इतर दहा राज्यामध्येही 64.71 कोटीचे नुकसान झाले. तर काही विभागात आवश्यकतेपेक्षा जादा खर्च झाल्याचे दिसून आले. परंतु पाणीपुरवठ्यांचा प्रश्न सुटलेला दिसत नाही. त्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांना मुबलक पाणी पुरवठा होत नसल्याचे दिसून येते. महाराट्रातील पावसाचे प्रमाण दरवर्षी बदलत असल्यामुळे पाणी टंचाईला तोंड द्यावे लागते. राज्यात एकूण 400 नद्या असूनही केवळ 1,26,387 घन मि.मि. पाणी वापरासाठी मिळते. पिण्याच्या पाण्याचे स्त्रोत म्हणून नळ, हातपंप, कुपनलिका याचे प्रमाण अधिक वाढले असून विहीरीतील पाण्याचा वापर कमी झाला आहे. अलिकडे जागतिक बँकेच्या माध्यमातून 'जलस्वराज्य' हा कार्यक्रम ग्रामीण भागात राबविला जात आहे.

❖ ग्रामीण स्वच्छता विषयक योजना :

पाणीपुरवठा व स्वच्छता विषयक सुधारणा अंमलात आणणारे महाराष्ट्र हे देशातील पहिले राज्य ठरले आहे. सुरुवातीला केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम अपुंया लोकसंघभागामुळे अयशस्वी ठरल्याने पुढे 1999 पासून संपूर्ण स्वच्छता अभियानाला सुरुवात केली गेली. संपूर्ण देशभर 'हांगंदारी मुक्त गाव' योजना राबवण्याचे ठरले. ग्रामपंचायत समिती व जिल्हा परिषदांच्या माध्यमातून ग्रामस्वच्छता कार्यक्रम हाती घेण्यात आला. पिण्यासाठी शुद्ध व स्वच्छ पाणी, शौचालयाचा नियमित वापर, सांधपाणी व घनकचरा व्यवस्थापन, वैयक्तिक व सार्वजनिक स्वच्छता याबाबीवर भर देण्यात आला. केवळ शौचालये बांधण्याएवजी लोकांच्या सवयी बदलण्यावर भर देवून राज्य सरकार सामुदायिक स्वच्छता अभियान राबविण्यात आघाडीवर असल्याचे दिसते.

राज्यात 1999 पासून संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान व राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज स्वच्छ ग्राम स्पर्धा घेऊन संपूर्ण स्वच्छता निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जात होता. त्याला जनतेचा मिळाणारा प्रतिसाद पाहून केंद्र शासनाने 2003 पासून 'निर्मल ग्राम पुरस्कार योजना' सुरु केली. या योजनेच्या माध्यमातून स्वच्छतेची व्याप्ती वाढविण्याचा प्रयत्न केला गेला. परिणामी महाराष्ट्रातील 9,522 ग्रामपंचायती व 11 पंचायत समित्यांनी 'निर्मलग्राम पुरस्कार' पटकावून देशात अव्वल स्थान मिळविले.

या मोहीमेसाठी केंद्र व राज्य सरकारांनी लोकशिक्षणासाठी 40 कोटी रुपये खर्च केले. त्यानंतर लोकांनी आजपर्यंत 500 कोटीपेक्षा अधिक किंमतीच्या पायाभूत सुविधा गावांगावांतून निर्माण केलेल्या दिसून येतात. असे असले तरी आज अशा निर्मल गावांतून समाधानकारक परिस्थिती दिसून येत नाही. कारण स्वच्छता विषयक कार्यक्रमांवर जोर देवूनही ग्रामीण भागांतील पाणीजन्य रोगांचे प्रमाण कमी झाल्याचे दिसत नाही. ग्रामीण भागांत शौचालयांचा वापर नियमितपणे न करता उघड्यांवर जाणाऱ्यांचे प्रमाण आनखी टिकून आहे. इतर वेगवेगळ्या बाबीसाठी

शौचालयांचा वापर केला जात असल्याचे आढळून येत आहे. काही ठिकाणी सरपण ठेवण्यासाठी तर काही ठिकाणी स्नानगृह म्हणून वापर केला जाऊ लागल्याचे दिसते. म्हणजेच केंद्र व राज्य सरकारचे स्वच्छता विषयक कार्यक्रम उल्लेखनिय असले तरी लोकांमध्ये स्वच्छताविषयक जाणीव जागृती वाढविणे गरजेचे आहे. कारण पूर्वीच्या तुलनेत आज स्वच्छतेसंबंधी ग्रामीण लोकांमध्ये जाणीव जागृती वाढलेली असली तरी त्यात आनखी वाढ होणे अपेक्षित आहे.

❖ निष्कर्ष :

- 1) ग्रामीण पाणीपुरवठा योजना व स्वच्छता विषयक कार्यक्रमांत अपेक्षीत प्रगती झालेली नाही.
- 2) ग्रामीण पाणीपुरवठा योजना व स्वच्छता विषयक कार्यक्रमांच्या बाबतीत अधिक जनजागृती झालेली नाही.
- 3) ग्रामीण पाणीपुरवठा योजना व स्वच्छता विषयक कार्यक्रमांमध्ये लोकसहभाग अपुरा असून तो आनखी वाढला पाहिजे. तरच अपेक्षित बदल आणि विकास साधला जाईल.

❖ समारोप

केंद्र व राज्यसरकार पुरस्कृत ग्रामीण पाणीपुरवठा व स्वच्छता विषयक योजना लोककल्याणकारी असल्या व त्यावर सरकार कोठ्यावधी रुपये खर्च करीत असले तरी जोपर्यंत लोकसहभाग वाढणार नाही तोपर्यंत या योजनांना यश मिळणार नाही. म्हणून अशा योजना लोकांपर्यंत पोहंचवणे गरजेचे असून लोकांमध्ये जाणीवजागृती वाढविण्यावर अधिक भर दिला गेला पाहीजे. त्याकामी प्रसारमाध्यमें मोलांची भुमिका पार पाढू शकतात. सध्या महाराष्ट्र सरकार मास्टर प्लॅन तयार करून पाणी पुरवठा योजना यशस्वी करण्यासाठी प्रयत्नशिल आहे. त्यासाठी 1750 कोटी रुपये खर्च केला जाणार आहे. पण त्यासाठी लोकांचा सहभाग आवश्यक आहे. ग्रामीण भागातील प्रत्येकाला शौचालय बांधण्यासाठी प्रत्येकी 12,000 रुपयांचे अनुदान देवून शासन स्वच्छता निर्माण करण्याचा प्रयत्न करीत आहे. परंतु ग्रामीण जनतेच्या सहकार्यावरच त्याचे यश अवलंबून आहे. त्यासाठी लोकसहभाग व जाणीवजागृतीवर अधिक भर देणे गरजेचे आहे. तरच अपेक्षित बदल व सुधारणा घडून येतील. असे म्हणता येईल.

❖ संदर्भ ग्रंथ सूची

- 1) स्कॉट विल्सन व जे.पी.एस.-रुरल वॉटर सफ्टाय अँड सॅनिटेशन प्रोजेक्ट-महाराष्ट्र, अहवाल-2005.
- 2) जेम्स ए.जे. व पी. गोपालन-'स्टेट्स ऑफ वॉटर अँड सॅनिटेशन इन महाराष्ट्र' प्रवाह अहमदाबाद (2004)
- 3) डॉ. आघाव दत्तात्रेय- ग्रामीण विकास आणि योजना.
- 4) यशमंथन - जूलै-सप्टेंबर 2005.
- 5) समाज प्रबोधन पत्रिका- जूलै-सप्टेंबर-2008.
- 6) दैनिक लोकमत, एकमत, लोकसत्ता इत्यादी.